

BONIFAZIO ETXEGARAI ETA KORTA

Zumaia, 1978-VI-4

Jose Antonio Arana Martija

Euskaltzaindia eragile dala, eta beren eskariari erantzunaz, esukaltzain eta euskal gizon ospetsu ziren Seber Altube eta Karmelo Etxegarairen goratarretan parte hartu nuen Arrasaten eta Azpeitian denporatxua dala. Berriz ere hona izan naiz deitua Bonifazio Etxegarai eta Kortari omenaldia eskeintzerakoan, eta esan beharko dana da zer dalata ni, goratzartutako gizon honen eta zuen aurrean agertzeko meritua gabekoa naizenez gero, Zumaian gaur mintza zorian jarri nauten. Erantzun bakar bat dauka galdera honek: Altube eta Etxegarai anaiak Gernikako Kanposantuan lurperatuta daude, eta gainera, bata bestearen alboko hilobietan; hori dala ta, hiru gipuzkoar hoiek azken atsedena hartu duten nire herritik, zuek, Bonifazioren jaioterriko adiskideak agurtzera nator. Mahaipuru eta zuen baimenekin aurrera, noakizue, bada.

I. ETXEGARAI SENDIA

Zoritxarrez, gure kultur gaiak ezezagunak direnez gero, alor hortan punterengo izan diren gizonak ezjakintza eta zapalketako lainoetan estaliak geratzen zaizkigu. Karmelo eta Bonifazio Etxegarairen berriak ez dira hemen Zumaian ezezagunak izango, noski. Baina Euskalerrian zehar ez dira asko izango anaiak zirela ere dakitenak. Don Boniri dagokion omenaldi hontan bere sendiko xehetasunak ematea ez da bada, ene ustez, gehiegikeria izango.

Fernando Maria Etxegarai pasaitarrak, 1825 inguruan Errenteriako Magdalena Segunda Etxeandia emaztetzat har-

tu zuenean, ez ekien etxe garai eta handi hori, urteak joanda, kulturaren oinarria bihurtuko zela. Etxegarai eta Etxeandiko semeak, Rafael eta Joakin lehenengoa Santanderen eta bigarrena Gipuzkoan, sendi ikertzaile eta idazle ugarien iturri dira. Lehenengo Karlistadako iskanbila baretu ondoren, seme nagusia, Rafael, ez dakigu Iparragirre bezala fiskalaren aginduz, joan zen Santander aldera. Dena dela, semealaba bi ditu: Anparo eta Evilasio. Josefa Abascalekin ezkontzen da semea eta senaremazte hoiengandik lau izanen dira haurrak: Moises, Erasmo, Konsuelo eta Karmen. Moises, gero Beasainen hilko zena, Elvira del Colladorekin ezkondu zen, eta hoién semeak gaur bizirik dauden Jesusa, karmeldarra, eta Jose Luis dira. Erasmo, itsastarra, gaztaroan eta ezkongabe hil zen. Konsuelo gure Karmelo Etxegaraikin ezkondu zen 1897an eta urte bi barru, lehenengo seme zen Fernando jaioa, Gernikan hauzotu ziren; gero, nere hirian, Karmelo —jaio berri hil zena— Konsuelo eta Joakin jaioko ziren. Laugarren Evilasioren alaba, Karmen, Joakin Gonzalez Domenechekin ezkondu zen eta ezkontza hortik datozkigu Rafael, Karmen, Karlos, Ana Maria eta Joakin Gonzalez Etxegarai. Lehenengo hirurak ikertzaile eta idazleak dira, eta azkenengo Joakin, apaiza. Denetatik ospetsuena Karlos Gonzalez Etxegarai dugu, Bizkaiko Diputazioko Artxibari eta Liburuzaina, eta egunotan Madrilen Estaduko Bibliotekeen zaindari orokorra.

Fernando eta Magdalnearen bigarren semea, ostera, Gipuzkoan geratu zen. Pasaietan jaio zen 1830an. Baina hau ere, lehenengo Karlistada amaituta, Iraurgirantza etorri zitzaigun, Azpeitiara. Han ezagutu zuen Josefa Ignazia Dominika Korta eta Izagirre, Urrestilako Inazio Maria eta Azpeitiako Mikaela Inaziagandik 1833an jaioa. Eta Azpeitian, amona eta amaren etxean jaio ziren Karmelo 1865an eta Karmen Etxegarai Korta. Bigarren Karlistadak berriro jendea tokialdatu zuen eta Joakin eta Josefa, gurasoak, semealaba biak hartuta, Zumaiara jo zuten, aita hemengo portuko Kapitan izendatua izan zen eta. Hemen, Zumaian, Karmelok oraindik hamairu urte bete gabe, 1878ko Ekainaren 5ean jaio zen Bonifazio Maria del Karmen Jose Etxegarai Korta Etxeandia eta Izagirre. Bihar, goizeko zortzi eta erdietan zumaitar ospetsu hau jaio zenetik ehun urte beteko dira.

Ia urte biko haurra dugu Bonifazio, eta Karmelok ere hamabost betetako izango ditu, 1880ko Apirilaren 26an aita

Joakin hiltzen zaigunean. Josefa, alarguna, larri dabil haurrei tajuzko heziketa eta irtenbidea emateko. Karmelok estudio distiratsuak daramazki eta zelan edo halan laguntzea merezi du. Santanderreko osaba prestatzen da lobaren arazoetan ardura eta babesa emateko. Eta Karmelok ere Santander aldera jo behar du. Han jarraitzen du bere erdi mailako estudioetan. Baina txiroek poza laburrean goza, eta berriz Etxegarai sendiari datorkio zoritxarra: 1883an saminez erori da osaba eta Karmelo, nahigabetua, amaren magalpera dator Zumaiara. Hamazortzi urte baino ez ditu eta Zumaiako Udalaren Idazkaritza hutsik egon arren, adin horren eragozpenek ukatzen diote ogibidea. Manuel Gabriel Beobide, Parrokoa, Bonifazio jaio eta hurrengo egunean bateatu zuena, Etxegaraitarren prolemak askabidetzeko bihotzabalez lehiatu zen eta azken baten 1884an Karmelo Gipuzkoako Diputazioan enplegatu zuen. Gero izanen dira Madriler a eta Escorialera joan etorriak, bere lehenengo liburuak. Eta 1894ko Abenduaren 6an Bizkaiko Diputazioak aurkeztuko zuen Karmelo Hiru Probintzietako Kronista bezala. Hurrengo urtean, 1896an, etorri zen Karmelo Gernikara ama eta nebarrebak Zumaian utzita. Lehen aipatu dudak bezala, 1897.eko Hazilaren 18an ezkondu zen Karmelo Konsuelo Etxegaraikin Santanderen. Ez dauka oraindik etxe apaindurik Gernikan eta 1898ko Abenduaren 25an Menendez y Pelayori zion bezala, bere familia Zumaian zegoen. Hurrengo urtean Karmelo, Josefa bere ama, Konsuelo emaztea eta Fernando seme nagusia Gernikan haurrotzen dira.

Garai hortan Bonifazio Madril aldetik dabil lege karre-rako estudioetan. Bere haurtzaro eta gaztaroaren ardatza Karmelo da hain zuzen. 1925an anai nagusi hau hiltzen denean, Euskalerrriaren Alde aldizkarian idatzitako nekrologi baten esanen digu Bonifaziok hura izan zela anai gainetik aita eta maisu. Karmelo Diputazioan onartua izan zenean, eman zituen Bonifaziok bere lehenengo eskola pausuak. 1892 inguruan, Karmelo Madrilen zegoen bitartean, Donostiako Institutoan erdi mailako estudioak egiten ari zen Bonifazio anaia-ren laguntzarekin; eta nagusia Kronista izendatu eta Gernikarantza jo zuenean, Bonifaziok Escorialeko Agustinoetara jo zuen Deretxo estudioak egitera. 1900an, legegizon eginda, agertu zen Bonifazio Gernikan, Etxegaraitar bat bezala, betiko bezala Karmeloren familian eta amaren ondoan.

II. BONIFAZIO IDAZLEAREN HASIERAK

Hogeitabi urte bete arte, Zumaia izan zen Bonifazioren bizileku eta erdigunea. Eta hemengo euskal giro barnean hasi eta hezi zen jaioterriko euskararen gozotasun eta aberastasuna edoskiaz. Txikitan eskolan zebilera jakingo zuen, Karmelogan-
dandik noski, Juan Olazabal zumaitarrak 1652an eraiki zuela lehenengo herriko eskola. Eta gizaldi berean Baltasar Etxabe, margolari eta idazleak, "Discurso de la Antigüedad de la Lengua Cántabra Bascongada" argitara eman zuela. Txikitan ezagutuko zuen Eusebio Gurrutxaga, Alkatea, eta bederatzi urtedun zela, 1887an kai berria eraiki zaneko jaietan parte hartuko zuen. Jose Maria Zubia, "Mari", 1866an itsasoan ito zenaren ipuinak ere entzungo zituen eta kontuan eduki bere *Arrikokieta* idazlana 1895an argitaratu zuenean. Eta nola ez ezagutu Karlos Uriarte, herrikidea, 1850an Bergarako Seminarioan Matematika Katedratiko izan zena eta 1871tik 1897arte Donostiako Institutoko Zuzendari, eta bere zuzendari, noski, izan zena. Zorionez hemen daukagu gure artean Julene Azpeitia, Bonifazio baino hamar urte gazteagoa (par-katu, Julene, zure adina agertzea); berak inork baino hobe ager lekiguke zein zen haur giroa Zumaian XIX. gizaldiko azken urteetan.

Dena dela, euskara izan zen Bonifazioren lehenengo hizkuntza, Josefa amaren bularretik xurgatua eta hirian, kaletik eskolara, etxetik jolasetara, menditik ondartzara, eleizatik kaira Bonifaziok ikasi eta erabili zuena. Eta arimaz eta hitzez euskaldun zanarentzat, ezinbesteko irteera euskaraz bere burua agertzea zen. 1893an, hamabost urte bete orduko, Euskalerrria aldizkarian, argitaratzen du Bonifaziok bere lehenengo olerkia: *Baserrian*. Eta urte berean eta hurrengoan, bertan errebistan, beste olerki batzu ere. Baina hamasei urte dituala, Gipuzkoatik kanpo lehenengoz dijoakigu gure Etxegarai gaztea. 1894an antolatzen dira Donibanen Euskal Jaiak eta haien berri emango digu idazlan luze batetan. Erderaz lan hau idatzi arren, jaietan eratu zen lehiaketan euskarazko idazlan bat aurkeztu zuen Bonifaziok: *Euskalerrria bere ohi-turak, usantza eta libertade zaharrak*. Lan luze eta biribildua, 40 bertso ditu eta. Baina lanaren mamia nahi dut momentu hontan aipatu: olerki gai hutsak utzirik, ematen digu Etxegaraiak idazlan honetan bere etorkizuneko zaletasunaren ata-

ria: etnologia eta lege saila. Hurrengo urteagaz batera eman-
go digu beste etnologi saileko lan bat bertan aldizkarian: *El Arbol y las Hogueras de San Juan*.

Zenbaterarte bere bihotzeko Zumaiari lotuta dagoen gure idazle maitea lehen aipatutako lan baten adierazten digu: *Arritokieta. Recuerdos de Zumaya*. Amabirjinaren besperan, Irailaren 7an, eta jaieguneko Beluko Mezan Arritokitako baselizan egiten diren eleizkizunen berri ematen digu Bonifaziok; eta idazlanaren bigarren zatian, arrantzale eta ermitan zegoen arrain-zutoinen ipuina azaltzen du lan horretan. Donostian idatzi zuen lan hau 1895ko Irailaren 8an. Geroago, Escorialen zegoala, herrimina agertzen du *Zumaia* izeneko artikulutxo batetan. El Colegio aldizkarian argitaratu zen 1899.eko Martxorán idatzi zuen lantxo hau eta ohartxo baten esaten zuen bezala, idatzi zuen "para rendir a Zumaia el tributo de cariño y admiración que me exige el amor que profeso a mi pueblo natal".

Eta eten gabe jarraituko du 1897 arte bere lanak argitaratzen. Urte hontan berri bat aipatu behar da Bonifazioren bizitzan: Euskalzale errebistan agertzen da Etxegarairen olerki bat: *Lore Maitia*. Jakina da Azkuek sortutako aldizkaria zela Euskalzale eta orduan irtenberria; eta jakin behar dana da sortze honetan Domingo Agirrek parte hartu zuela. Azkue eta Agirre, lekeitiarra eta ondarrutarra, abadekiak batera izan ziren Gasteizen; eta ondarrutarrak ez bakarrik begi onez, arduraz ere eta lanez laguntzen zion lekeitiarrari bere xedeetan. Zumaiara etorria zen Agirre Karmeldarren kapeilau eta Karmelo bitarteko zela ezagutuko zuen honen anai gaztea, Bonifazio, eta azkenengo lau urte zehar "Euskalerrian" argitaratutako honen lanak. Erraz lortuko zuen bada Agirrek bere adiskide Azkueri lehenengo pausuetan laguntzeko Etxegarairen idazlantxo hau. Eta Agirre aipatukeran beharezkoa da Bizkaia eta Gipuzkoa artean beti izan diren sinbiosian Gipuzkoa garaile aitortzea: Agirre Ondarrutik Zumaiara etorri bazan, eta hemen gaur izendatu direnak aipatzerakotan, Villasante Gernikatik Arantzazura, Altube eta Etxegarai anai biak, bat gehiago hain zuzen, joan ziren Gipuzkoatik Bizkaiara. Eta nahiko ez balitza, Julene Azpeitia izan dugu Zumaiatik etorrira, hainbat urte zehar, Bilbon, Abadinon, Ean eta Durangon, Bonifazio hil zen azken toki hontan. Lau eta bi irabazi duzue giputzak sinbiosi honetan.

Hurrengo urte bietan, Escorialen hurrunduta bizi da Bonifazio. Ez du astirik ezertxo ere idatzi eta argitaratzeko. Baina lege karrera amaituta Gernikara datorrenean, Fermin Herranen Biblioteca Bascongada delako bilduman, 184 horrialdeko liburu bat argitaratzen du *Cuadros* izenburuarekin.

III. OGIBIDEKO LEHENENGO PAUSUAK GERNIKAN

Gure mendearen hasieran Bonifazio Etxegarai, ordutik aurrera "Don Boni", Gernikan hauzotzen da. Legegizon titulua dakar, baina legegizon faltarik ez da Gernikan. Goragoko maila batera joteko oposizioak gertatzen ari da Don Boni eta bitartean, bizi egin behar da eta, Udaleko Epaila tokian jartzzen da, orain ere Karmeloren laguntzarekin, noski. Seme biak etxean daudela hil da Josefa Korta, ama, 1903ko Abuztuaren 2an. Bere alargun lehenengo urteak behargorrian pasa bazituen, ezan damutuko Josefa hiltzorian, bere biziaren bukaerara helgarai: seme biak, trebeak, jarorrak, jakitunak, ospe-tsua zeuzkan alboan azken agurra ematen. Consumatum est, esango zuen Jainkoaren besoetan.

Lau urte beteko ditu Don Bonik Gernikan. Aldi honetan, gernikar bat eginda, bertako kultur mugimendu guztietan parte hartzen du zumaitarrak. Ekinaldi bi, paperetan aurkitu ditudanak, aurkeztuko dizkizuet. 1904ko Otsailaren 2an, Agustino Ikastetxean antolatzen da antzerki eta musika jaialdi bat; Don Boni apuntadore hautatzen dute. Belarri gogorra zela dio bere loba Joakinek, baina musikazale bezala aitor dezaizueket. "Gernika" abesbatza sortu zuen Sebero Altubek urte haietan, eta Donostian, 1904.eko Irailaren 11an izango zen lehiaketarako saioetan zebiltzen jo eta ke gernikarrak. Orduko partitura baten Don Bonik idatzita hitz hauk daude: "nik, giputz sustsua izan arren, Gernikako abesbatzaren garaipena goratzen det nere herritarren gainetik". Hemen sortuko zen, beharbada, bere musikarako zaletasuna. Gero Madrilen zenbat eta zenbat musika entzun beharko zuen Plaza de Orienteko 2an bizi izan zenean Cubiles pianojotzailea hauzoan zeukan eta. Baina Madrileran joan orduko bazeukan musikaren ardura. 1903.eko Uztailaren 22an Menendez y Pelayori egindako eskutitz baten dio Karmelok:

Mi hermano se propone acudir a la Biblioteca de usted para consultar algunas cosas, especialmente las que se refieren a la crítica musical y sobre todo las que tienen relación con la reforma wagneriana.

Ostera hau urte bereko Urrilaren 8an baino lehenago eginda zeukan Don Bonik, fetxa horretan Karmelok eskerrak ematen dizkio Don Marcelinori harreragaitik eta.

Nahiz eta idazlan garrantzitsuenak izan ez, badauzka Bonifaziok musikaz egindako kritikak. 1915an, "Euskalerriren Alde" albistarian, idazlan oso mamitsu bat argitaratu zuen: *Mirentxu en Madrid. Impresiones del estreno de esta Opera*. Lan oso ezaguna da Euskal Musikaren Bibliografian Guridiren Operari dagokion hau, eta hala agertzn du Jon Bilbaok bere harrigarritzko lanetan. Paina badira beste lan batzu inon aipatzen ez direnak; Txistulari aldizkarian agertu ziren eta Don Boniren Bibliografia osotzeko premiatsu da hemen azaltzea:

Domingo. TX. Epaila-Apirila, 1928.

Música y danza. TX. Epaila-Apirila, 1929.

Homenaje cordial al sabio y al artista, Aita Donostiari eskainia, TX. Maiatza-Ekaina, 1933.

Baina Gernikara berriz etorrita, 1904an gaude. Ordurako oposizioak deituak izan dira. Eta Karmeloren karta batean azaltzen denez, Don Boni oso lanpetu dabil. 1904.eko Urtarrilaren 11ean, idazten dio Menendez y Pelayori:

Actualmente le ocupan atenciones muy ajenas a la literatura ya la crítica musical.

Caceresko Hauzitegiaren Idazkaritza irabasten du lehia-
ketan eta hara doa Gernika utzita. Handik denpora gutxi barru, Sevillako Hauzitegira goratua da. Han zegoela, Castro Urdialeseko Rikarda Irabien hartzen du emaztetzat eta berekin zazpi semealaba izango ditu: Pilar, Jose Maria, Klaudio, Karmen, Rikardo, Elbira eta Maria Dolores. Sevillan urte batzu eginda, Oviedoko Hauzitegira dator. Eta 1910an bere bizi guztirako ogilana lortzen du Madrilen: Tribunal Supremo delakoan Gela batetako Idakaritza. Hemen iraungo du heriotzararte.

IV. EUSKALTZAINA ZUMAIAN

Hogeitasei urte beteko ditu Don Bonik Zumaiatik kanpo. Baina ez du bere jaioterria ahaztuko eta euskaltzain hautatu dutenean hemen nahi izango du bere sarrera ospatu.

Mende honen hasierako euskal kulturaren berbizkun-deak Zumaian ere eman ditu bere fruituak. Musika alorrean aipatu beharko da Antonio Trueba, 1855an Zumaian jaioa, Etxegaraitarrekin harremanak izan zituen: 1881 "Iziarko Ama" zerizkion ereslanak Karmeloren hitzak daramazki. Truebaren ikasleak, beste batzu artean, Jose Maria Beobide Goiburu, Zumaian 1882an jaioa, eta Jose Maria Olaizola Azkue, bertan 1883an jaioa. Musikoa baino bederatzi urte-gazteagoa izan zen irudiegile Julio, Zumaian 1891an jaioa. Margolaritza eta irudigintzan aipatu beharko da Zumaian Zuloagak zeuzkan etxe eta museoa.

1905ean agertu zen Zumaian, Parrokiko organulari hautatua, Luis Urteaga. Baina Txomin Agirre olerkari eta nobelaria eta Urteaga musikua, erdi batera doaz Zumaiatik: bat zerura 1920ko Urtarrilaren 14ean, eta bestea Donostiako San Bizente Parrokiara 1919an. Bien hutsunea betetako Jose Maria Olaizola, herriko semea, dator Oñatitik. 1921ko Abenduan, Karmeldarren Ikastetxeko 50. urteburua ospatzeko Domingo Agirreri eskaintzen diote zumaiarrak omenaldi bat, Azkuek, Karmelo Etxegaraik eta Olaizolak parte hartuz, hau bere koruaren zuzendari.

1922an Eusko Ikaskuntzak Bonifazio Etxegarai bere barnean onartuko du, Deretxo sailean.

Domingo Agirreren Euskaltzaindiko tokia betetzeko Seber Altube Lertxundi euskaltzain hautatua da. Bergarako Luis Eleizalde ere mundu honetatik dijoakigu 1923ko Uztailaren 24ean, eta Hazileko 22an, bere hutsunea betetzeko, Karmelo Etxegarai hautatzen dute beste euskaltzainek. Lau hilabete hil orduko, 1925ko Ekainaren 25ean egiten du Karmelok bere Euskaltzaindian sarrera. Hona hemen, Altube eta Etxegarai, Gernikan hauzotutako giputz biak, Euskaltzaindian onartuak. Baina Altubek 1963an hil arte iraungo du; Karmeloren hutsunea, ostera, nahi baino lehen gertatuko da, Hazilaren 4ean hilko da Gernikan eta.

1926ko Urtarrilaren 29an egiten du Euskaltzaindiak bere hileroko batzarrea Donostian. Azkue, Kanpion, Urkijo, Lande-

retxe, Olabide, Intzagarai, Intza eta Lakonbe euskaltzainak, eta Muxika eta Garitaonandia euskaltzain ordezkioak batzen dira. Hona hemen zer dion agiriak:

Donostia'n, Aldundi-Jauregian, 1926'ko Ilbeltza'ren 29'an.

Batzar ontara aurreko agirian aipatzen diran euskaltzain berak datoz eta baita ere ordekoak.

I.—Etxegarai Karmelo euskaltzain zanaren utsa bete bear litzake, araudiak agintzen duanez. Igaro dira iragañi-aroaren bi ilabeteak ta Euskaltzaindiak, bitarte ortan, ez du iñoren eskabiderik artu.

Orain ordea Azkue jaunak, Urkijo ta Landeñetxe laguntzaiñe dituela, idazki motx baten bitartez, BONIFACIO ETXEGARAI dakar, bere anai zanaren orderako.

Olabide euskaltzain jaunak, ara zer dion Euskaltzaindiari. «*En las condiciones de falta de libertad con que se procede a la elección, el que suscribe juzga que no puede contribuir a ella, prescindiendo de los méritos y simpatías que para el mismo tengan los que sean votados.-Raimundo Olabide, S. J.*»

Idazki auxe dala-ta naiko ta luze autuan egon ondoren, Euskaltzaindiak erabaki du, autarkitara jotzea, Azkue, Urkijo ta Landeñetxe'k dakarten euskaltzain-gaya, bein Euskaltzaindi-mayean azaldu dan ezkerero.

Autarkitara jo da ta ara nola datofen:

Bonifacio Etxegarai-6

Utsean -1

Olabide jaunak ezta autarkirik bota izan nai.

Heldu zen azkenean sarrera egiteko garaia. Zumaiako Udaletxean egin zen ospakizuna 1926.eko Urrilaren 29 an. Elias Arrospe Alkateak ireki zuen jaia, eta hala zion:

Zumaitarak : Ondo ezagutzen dezute izkeltzain beria: Boni itz erdiz, batzuek, eta Bonipaxio besteak deitzen diogu laztantsuz.

.....

Zumaiarak. «Laudemus viros gloriosos»...

Izki guren oek eskatzen diguten bezela, beste aldi batean Franziska Etxezarreta, gutar emakume oroigarri ura, eta Txomiñ Agiré erdi baño geyago zumaitar zan euskaltzale bikaiñ ta idazle garbal ura goratu giñuzen bezela gaur Etxegarai'tar Bonifazio gure uritar jakintsu au aipatzen degu; eta bere izena Etxabe, Olazabal, Goiguru, Sasiola, Azpiazu eta beste ilezin izenakin gaurtik alkartzen degu.

Ta uriko seme gailenduak goratzean gure uritxo goratzen degu; GORA BADA IZKELTZAIN BERI, GURE ETXEGARAI'TAR BONIFAZIO JAUNA.

Euskeran azaltzen den Euskaltzaindiaren agiriak hola dio ospakizun honi buruz:

Zumaya'ko Udaletxean, 1926'ko Urriaren 29'an.

Zumaya'ko Udaletxean, Euskaltzaindiak jai ospetsu bat izan du. Bertako Udalak Euskaltzaindiari atariyan agur egin diyo ta onek ere, berez erantzun. Agurén ondoren, Udaletzeko gela - nagusian, Azkue mai-puru jafi da, aldamenek izanik bertako Alkate jauna, Elizako apaiz-laguntzaile edo koajutore bat, apaiz-burua eritrik urun dalako ta Eusko-lkaskuntzako zuzendari Julian Elortza jauna.

Bonifazio Etxegarai euskaltzain autuaren sañera da ta berau zumayaña izanik, eri guziyak onetsi nai luke ta egiaz eritar geyenak jai ontan olde-olde daude. Gizozte aundiyak bete heterik dauka gela.

Or daudé Azkue ezik, euskaltzain jaun abek: Urkijo,

Landeretxe, Eguskitza, Olabide, Intza, Intzagarai, Lakonbe ta Etxegarai autua, urgazletatik Belaustegi-goitia ta Zinkunegi.

Otoitzez asi da batzaraldi ageri auxe.

I.—Eriko eresbatzak, berebiziko ederki, euskal-eresi bat abestu du.

II.—Bonifazio Etxegarai jaunak egin du bere sare-rako itzaldi eder ta ondo moldatua. *Basetxe izenak* auxe da itzaldiyaren gaya ta eruz ekari dizkigu, zati zatiz ilbanduak ta zeazbide askoz adierazyiak. Itzaldiya bukatu duenian txalo asko egin zaizkiyo, batez ere, Euskaltzainburuak ezautailua lepotik bera ipiñi diyonean.

III.—Eresbatzak beste euskal-eresi bat abestu du.

IV.—Intzagarai euskaltzain jaunak itzaldi eder batez erantzun diyo Etxegarai jaunari.

V.—Beste abesti bat.

VI.—Euskaltzainburuak itzaldi motx bañan mami-tszuz amaibidea eman diyo batzaraldi oni ta ondoren gelan gaudenok, zutik jafi-tā, *Gernikako* abestu degu.

Eri guziryak danboliñaz euskalzañai lagun egin digute geon ostaturarte. Eskeñak Zumaya'ko eri euskaldunari, batez ere bere Udalari.

Honaino agiri ofiziala. Azpimarkatzekoak dira: Olabidek bederatzi hilabete lehenago ostopoak jarri bazituan Don Boniren aurka, txalo jotzaile artean batu zela Zumaian euskaltzain lagun berriren sarreran. Eta musika aldetik, batzaraldia eresiz apaindua izan zela; baina Jose Maria Olaizola Eresbatzaren zuzendari izan zela gogoratuz, zumaitarrei eskatuko nizueke otoi bat hil zorial dagoen zumaitar ospetsu honen alde.

Don Bonik Euskaltzaindian hainbat lan agertu zituen. Laburki aipatzera noakizue agirietan azaltzen direnak:

— 1926ko Hazilaren 25ean, Bilbon, Etxegarri Jaunak adierazi digu egin nahi lukela legegizon artean dabilten hi-

tzen hiztegitxo bat. Oraingoz ez dakar besterik: *belena* eta *karkaba* nolaz eta zertaz esaten diren.

– 1927.eko Otsailaren 25ean, Iruñean, Etxegarai Jaunak antxinako Nafarroako Fuetotik ateratako hitz euskaldunak bere lan batean dakartzki eta ederki agertu.

– 1927.eko Apirilaren 28an, Bilbon, Etxegarai Jaunak irakurri digu *Nombres vascos en los espacios intermedios entre casas*. Epaille artean eta hauzi arazoetan ibili litezken hitzak lan honek zerbait ere berritzen dizkigu.

– 1928.eko Urrilaren 26an, Donostian, Etxegarai Jaunak esan digu zertan den ta nora dijoan oraintsu sortu den “Federación de Acción Popular Vasca”. Etxegarai berorek Euskaltzaindiaren ordetza bazkun berri hortan egin lezake.

– 1930.eko Otsailaren 28an, Donostian, Etxegarai Jaunak Jose Maria Lakarra jaunaren lan bat irakurri digu *XVI. gizaldiko toki izenak*.

– 1930.eko Abenduaren 22an, Donostian, Altsasun Euskararen alde egiteko ziren Jaietarako Euskaltzaindiaren ordezkari hautatua da Etxegarai Jauna.

– 1931.eko Otsailaren 27an, Donostian, Etxegarai Jaunak bere lan bat dakar: “*Ara*” zer dan toponimian. Eredutzat izen asko aipatu ditu.

– 1931.eko Apirilaren 29an, Iruinean (Errepublika deklaraturuta hamabosta barru) Etxegarai Jaunak esan digu Madrilen axtian gertatu dena. Euskalerritik joanak ziren hainbeste Jaun euskal bazkuntz askoren izenean, gure izenean Etxegarai bera, Ministro Jaunari eskatzera: hemengo ikastoletan bertako irakasleak euskaraz erakutsi ditzatela irakasgai guztiak. Esan digu zein harrera ona egin zien Ministroak. (Nere aldetik gehitu behar det, orain 47 urte, mende erdi noski, azaldu ziren kezkak orain ere bizirik daudela eta ez dugula ezertxo ere aurreratu; orduan ere Ministroak diplomatikoak ziren eta orain bezala hitz onak eman, harrera beroak egin, baina ezer ebatsi ez).

– 1931ko Uztailaren 2an, Donostian, Etxegarai Jaunak esan digu Eusko Ikaskuntzak euskara azterketak egiten dituala, irakasle, ikasle eta azterketa eskatzen duten beste askorenzatzat. Epailleak Apraiz (Angel), Etxegarai bera eta Escalera

Maidagan Jaunak izan dira. Euskaltzaindiak begi onez ikusten du.

Eta larregi luzatu ez nadin, gai hau sarratzera noa, beste puntu bat ere adierazi nahi dut eta.

V. EUSKAL LEGELARIA

Don Boniren lehenengo gaiak erlejio giroko olerkiak izan ziren. Baina 1894an ikusi dugu euskal ohiturak eta lege zaharrak aztertzen hasi zela. Deretxo karrera amaitu zuenenan bazeukan oinarri eta sustrairik lege alorrean azterketak egiteko, eta orduan hasi zen gure Foruen berezitasunak eta lege-di publiko eta pribatua estudiantzen. Hainbat eta hainbat idazlan argitaratu zituen gai honetaz bere bizi guztian eta laburpenez aipatu dezakeguna 1929an Espasa Enziklopediarako bereziki idatzi zuena da: hogeit hamar aldeetan ematen digu VASCONIA hitzaren muina; eta berak estudiantzen ditun lau zatietan adierazten digu legelari usmoa:

1. Origen del nombre Vasconia.
2. Historia.
3. Derecho.
4. Idioma.

Hona hemen Don Boniren lau arduretatik nagusienak gure kultura finkatzerakoan. "Euskadi" hitza zela eta eztabaida batzu sortu ziren bere eta Justo Garaten artean. Baina jakitun artean, argia egiteko diren eztabaida honek, laster gainditzen dira; eta Justo Garatek Eusko Ikaskuntzari Euskal-lerriko Historia idazteko Bonifazio Etxegarai proposatu zion. Hila zen Karmelo, gure historiaegile trebeena, eta Bonifazio zen gai honetan ere ikertzaile eta idazle artean egokiena.

1921an hasia zen Deretxo alorreko estudioak argitaratzen. Hauk dira, urtez urte, garrantzitsuenak:

1921 *El hogar, alma del Pueblo Vasco* (Hermes)

1922 *A propósito de la palabra "belena"* (EEA)

1923 *Moción sobre Derecho Vasco* (EID)

La vida civil y mercantil de los vascos a través de sus Instituciones (RIEV eta separata)

- 1924 *Costumbres del País. La ofrenda post-nupcial* (EEA)
- 1925 *Significación jurídica de algunos ritos funerarios del País Vasco* (RIEV eta separata)
Estudio jurídico de los contactos entre copropietarios, patronos, tripulantes y fogoneros (Arrantzako Batzarrean).
Nombres de Mojones (EEA)
- 1926 *Recogiendo una alusión* (Matriarkadoari buruz) (RIEV)
- 1927 *Algunas voces vascas en el Fuero General de Navarra* (Euskera)
- 1930 *Moción sobre el Apéndice Civil del Código Civil* (EID)
Nombres vascos de los espacios intermedios entre casas (Euskera)
- 1932 *Proyecto de creación de un Instituto de Derecho Vasco* (EID)
- 1933 *Al margen de unos textos de Gorosabel* (Yakintza)
Errores en la interpretación del Derecho Civil Vasco (Yakintza)
La vecindad. Relaciones que engendra en el País Vasco (RIEV)
- 1934 *Cuestionario de Derecho Popular Vasco* (Yakintza)
- 1935 *Aspectos jurídicos de la Zamacolada* (Yakintza)
- 1950 *Derecho Foral Privado* (RSBAP en 3. Monografía)
- 1951 *Los ritos funerarios en el Derecho Consuetudinario de Navarra* (49 horriko liburuxka)
- 1953 *Una posible supervivencia de una costumbre antigua* (BRSBAP)
- 1956 *Eficacia de la Carta Puebla de 13 de setiembre de 1256* (Tolosari Omenaldi Liburuan).

Lan hauen mamia ikusita esan dezakeguna da Madri-
 len barik hemen, bere herrian, estudio horrek osotzeko zehaz-
 tasunak lortu zituela, bere herrikidekin harremanetan eta
 ekandu herrikoiak ohartuaz. Horregatik ibili zen Don Boni
 gure geografian zehar izenak, hitz herrikoiak, esaera zaha-
 rrak, toponimoak etabar anotatzen, bereziki bertoko Dere-
 txoari dagozkionak, Eusko Ikaskuntzak eman zion ardura
 beteaz. Eta bere lanak esku artean erabili beharko dituzte
 gure belaunaldiko euskal legelariak, Deretxoko Hiztegia oso-
 tzeko ari den Taldeak eta Deretxorako Euskal Akademia sor-
 tzeko asmoz dabiltzenak.

Bonifazio Etxegarai eta Kortaren bizitzaz lan hau amaitzeko esan behar dudana da 1956ko Gabon egunean, Durangon, bere arima zintzoa egan joan zela. Bere gorpua Gernikako Kanposantuan datza. Eta bere lanak, Euskadiren nortasuna mugatzekotan, hilezinak dira. Goratzarre hau amaituta, Don Boniren izpirituą gurekin beti izan dadila.